

УДК 094 (477) «17/18»
LCC DK 508.773

Л. І. Якименко

КВНЗ «Дніпровська академія неперервної освіти»

Дворянство Лівобережної України середини XIX ст.: проблема визначення кількісного складу

Розглянуто кількісний склад дворянства Лівобережної України в середині XIX ст. на основі опублікованих документів. У більшості випадків вихідним матеріалом для обрахунку кількості дворянства слугували родовідні книги, термін запису до яких не обмежувався. Висвітлено основні причини розбіжностей у визначенні кількості дворянства, що існують в історіографії: відсутність єдиної чітко організованої системи обліку населення, різні підходи до підрахунків, недостовірність даних, що знаходилися з повітів, недбалість при веденні родовідних книг, бюрократична тяганина тощо. Проаналізовано дані різних джерел статистичного характеру, зокрема матеріали Пам'ятних книг Чернігівської (1862) та Полтавської (1865) губерній. Встановлено наявність технічних помилок, що існують у Пам'ятних книгах. Здійснено підрахунки чисельності особистих та спадкових дворян Полтавської та Чернігівської губерній. Визначено, що кількість особистих дворян в обох губерніях була більшою, ніж спадкових, у той час як у цілому в Російській імперії переважало спадкове дворянство. Відсоток спадкових і особистих дворян в обох губерніях був майже однаковим, що свідчить про подібні умови формування та побутування дворянства Лівобережної України на середину XIX ст. Проаналізовано кількісний склад дворянства Лівобережної України за гендерним показником.

Ключові слова: Російська імперія; статистичні джерела.

Якименко Л. И. Дворянство Левобережной Украины середины XIX в.: проблема определения количественного состава

Рассмотрен количественный состав дворянства Левобережной Украины в середине XIX в. на основе опубликованных документов. В большинстве случаев исходным материалом для расчета количества дворянства служили родословные книги, срок записи в которых не ограничивался. Освещены основные причины разногласий в определении количества дворянства, существующие в историографии: отсутствие единой четко организованной системы учета населения, различные подходы к подсчетам, недостоверность данных, поступающих из уездов, небрежность при ведении родословных книг, бюрократическая волокита и тому подобное. Проанализированы данные различных источников статистического характера, в частности материалы Памятных книг Черниговской (1862) и Полтавской (1865) губерний. Установлено наличие технических ошибок, существующих в Памятных книгах. Подсчитана численность личных и потомственных дворян Полтавской и Черниговской губерний. Определено, что личное дворянство в обеих губерниях преобладало над наследственным, в то время как в целом в Российской империи преобладало потомственное дворянство. Процент наследственных и личных дворян в обеих губерниях был почти одинаков, что свидетельствует о подобных условиях формирования и бытования дворянства Левобережной Украины к середине XIX в. Проанализирован количественный состав дворянства Левобережной Украины по гендерным показателям.

Ключевые слова: Российская империя; статистические источники.

Yakymenko L. I. The Nobility of the Left-Bank Ukraine in the middle of the XIX century: the Problem of Determining the Quantitative Composition

The quantitative composition of the nobility of the Left-Bank Ukraine in the middle of the XIX century on the basis of published documents is being considered. In most cases, the source material for the calculation of the number of

nobility were genealogical books, the terms of which were not limited. The main reasons for the differences in determining the number of nobles that exist in historiography are: the lack of a single well-organized population accounting system, different approaches to calculations, unreliability of data from the counties, negligence in genealogical books keeping, bureaucratic retrenchment, etc. The data of various statistical sources is analyzed, namely the materials of the Memorial books of Chernihiv (1862) and Poltava (1865) provinces. The presence of technical errors in the Memorial books has been identified. The calculations of the number of personal and hereditary nobles of the Poltava and Chernihiv provinces have been made. It is determined that the number of personal nobles in both provinces was greater than hereditary, while in general in the Russian Empire the hereditary nobility prevailed. The percentage of hereditary and personal nobles in both provinces was almost identical, which suggests similar conditions for the formation and existence of the nobility of the Left-Bank Ukraine in the middle of the nineteenth century. The quantitative composition of the nobility of the Left-Bank Ukraine according to the gender index is analyzed.

Keywords: The Russian Empire; Statistical Sources.

Постановка проблеми. Дворянство в XIX ст. у Російській імперії було однією із суспільно значущих соціальних верств, відігравало важливу роль в економічному, політичному та культурному житті, хоча й становило, за даними статистичних таблиць на 1858 р., лише 1,5 % населення держави (Беккер, 2004, с. 26). Але в історіографії до сих пір залишається відкритим питання про його кількісний склад та стратифікацію за майновою ознакою, адже в Російській імперії упродовж XIX ст. була відсутня єдина чітко організована, ґрунтовна система обліку населення. Крім того, як вважають деякі історики, ускладнювали проблему неоднорідність дворянства як стану, різноманітні шляхи його поповнення та відсутність єдиного джерела інформації з цього питання (Мазур, 2009, с. 51).

Дворянство імперії не було замкнутою верствою, оскільки могло поповнюватися представниками різних соціальних груп. Лівобережна Україна у цьому сенсі не стала винятком. За джерелами отримання дворянського статусу, дворяни поділялися на спадкових і особистих, а за своїм майновим становищем – на безпомісних і поміщиків. З точки зору прибутків та престижу дворянство прийнято ділити на три страти – нижчу, середню і вищу, або, за іншою класифікацією, на дрібнопомісних, середніх та великих землевласників. Критерієм такого поділу є кількість кріпаків, що належала душевласнику. Основою політичної і економічної могутності дворянства було володіння землею, кріпаками та особливе становище, яке воно займало в державній системі.

Статистичним обліком у Російській імперії займалися різні відомства і організації. З цієї причини оприлюднювалися різноманітні показники, які іноді стосувалися одних і тих самих соціальних сфер. Це потребує особливої уваги сучасних дослідників до оцінки повноти та достовірності джерел, що використовувалися. Критиці системи обліку Російської імперії приділено певну увагу (Іванюк, 2016, сс. 134–140). Однак цього не можна сказати про українську історіографію, яка залишається майже байдужою до проблеми визначення кількості населення в українських регіонах

Росії, у тому числі й шляхти/дворянства, зокрема й Лівобережної України. Як наслідок, історики і до цього часу стверджують, що «складно більш-менш точно визначити кількість осіб «шляхетського походження» на теренах колишньої Гетьманщини» (Гуржій & Русаков, 2017, с. 73).

Метою статті є визначення кількісного складу дворянства Лівобережної України в середині XIX ст. на основі перевірки та порівняння даних різних джерел статистичного характеру.

Виклад основного матеріалу. На розбіжності у статистичних даних стосовно дворян Лівобережної України історики вказували неодноразово. Так, Т. Литвинова зазначила, що за матеріалами Х ревізії у Полтавській губернії малопомісні маєтки (від 21 до 100 д.ч.с.) становили 1 533, на Чернігівщині – 3 200; за даними О. О. Русова, кількість дрібнопомісних «рабовладельцев» Чернігівської губернії становила 2 880, а відомий статистик О. Г. Тройницький, на розвідки якого спиралися майже всі автори, визначив трохи більшу кількість дрібнопомісних дворян: по Полтавщині – 5 195, по Чернігівщині – 3 342 (Литвинова, 2011, с. 416, 417). Неузгодженість показників можна пояснити також різними підходами до підрахунків та задачами, які ставили перед собою ті чи інші автори, коли до уваги бралися або тільки дворяни-землевласники, або тільки дворяни-чоловіки, або тільки спадкове дворянство. Тому розходження у цифрах іноді буває доволі суттєвим. Так, спираючись на дані радянських дослідників В. Кабузана та С. Троїцького, не уточнюючи про кого йдеться, сучасні українські автори визначають чисельність «благородних» Чернігівської губернії у 10 551 особу, а Полтавської губернії – 10 875 осіб на 1850 р., ведучи мову при цьому про зменшення кількості дворянства краю. А на основі всеросійського перепису 1897 р. виявляється вражаючий приріст: у Чернігівській губернії налічувалося 27 868, а у Полтавській – 41 030 дворян (Гуржій & Русаков, 2017, с. 93), що не піддається жодній логіці.

У більшості випадків вихідним матеріалом для обрахунку кількості дворянства слугували родовідні книги. Кожна категорія записувалася члена-

ми дворянського депутатського зібрання в окрему частину губернської родовідної книги. За внесення до книги стягувалась плата – від 20 до 50 руб. (Павловский, 1906, с. 40). Наприкінці XIX – на початку XX ст. дворянські зібрання Чернігівської та Полтавської губерній видали свої родовідні книги друком. У передмовах їх укладачі попереджали про неповноту відомостей, розміщених у книгах, причинами чого були недостатність інформації, отриманої депутатськими зібраннями з повітів (Милорадович, 1901, с. XXXIV) та низький рівень збереженості та систематизації справ дворянських архівів (Павловский, 1906, с. 1).

У багатьох випадках родовідні книги та списки дворянства велися недбало. До родовідних книг, імовірно, заносились уже померлі люди, про смерть яких укладачі не мали відомостей. Однією з причин необ'єктивності Т. Привалко назвала і випадки подвійного запису осіб до родовідних книг різних губерній. Це траплялося, на її думку, через відбування служби або володіння маєтками в іншій губернії, ніж там, де роду було пожалуване дворянство (Привалко, 2005, с. 48). Д. Каюк вказував, що, незважаючи на постійні нагадування Герольдії щодо вчасного подання до дворянського зібрання інформації про внесених до родовідної книги дворян, налагодити збір повної інформації про чисельність дворянської верстви не вдалося (Каюк, 2002, с. 140).

За даними «Памятной книгой Полтавской губернии за 1865 год», з 1802 по 1865 роки до шести частин дворянської родовідної книги було внесено всього 2 467 дворянських родів. До першої категорії зараховано 169 родин (6,8 %), до другої – 1368 (55,4 %), до третьої – 741 (30 %), до четвертої – 2, до шостої – 172 (7 %). Про п'яту категорію відомості відсутні. Як бачимо, найбільшу частину – більше половини дворян, внесених до родовідної книги, складали дворяни, які отримали чин за свою військову службу (Бодянский, 1865, с. 305).

Термін запису до родовідної книги не обмежувався. Зразок заповнення книги не змінився з часу її впровадження. У першу графу поряд з ім'ям дворянина – глави семейства – мали записувалися лише діти чоловічої статі з зазначенням імені та віку, а в четверту – з новонароджених також лише сини. Але, на думку Т. Привалко, «безпосередній аналіз змісту родословних книг виявляє чимало записів, які, виходячи за норму закону, містили дані про дружину глави сім'ї та дітей жіночої статі» (Привалко, 2005, с. 47).

Після народження дитини в сім'ї дворянина відповідні документи направлялися до дворянського зібрання для занесення новонародженого до родовідної книги. За цим слідували самі дворяни. Питання внесення до родовідної книги було актуальним протягом багатьох років, про що свід-

чать протоколи засідань. Так, протоколом засідань Чернігівських Дворянських Депутатських зібрань від 8 січня 1858 р. зафіксовано факт народження сина у Л. Г. Милорадовича та внесення його до родовідної книги (ДАЧО, арк. 17, 17°зв.). У протоколі від 10 липня 1858 р. зафіксовано «Отношение Екатеринославского Депутатского Собрания от 27 июня за № 1 063, коим просится Собрание, доставить ему за надлежащим засвидетельствием копию с указа Департамента Герольдии от 21 августа 1856 года за № 5 474, во сие Собрание последовавшего, об окончательном утверждении рода Миклашевских в древнем дворянском достоинстве, со внесением в 6 часть родословной книги» (ДАЧО, арк. 385).

Свій вердикт губернське дворянське депутатське зібрання разом із доказами на дворянство відправляло до департаменту Герольдії Правлячого Сенату, який підтверджував права на спадкове дворянство. Дворянське депутатське зібрання, отримавши сенатський наказ про затвердження претендента на дворянство, видавало свідоцтво про внесення до тієї чи іншої частини родовідної книги. Іноді від часу занесення до книги до видачі відповідного свідоцтва на дворянство могло пройти декілька років. Однією з причин була бюрократична тяганина, що також могло позначатися на точності ведення книг, а згодом і на підрахунках кількості дворян.

На дворянських зібраннях обговорювалися питання не лише про внесення дворян до родовідної книги, а й про виключення з її списків. У першій половині XIX ст. це, крім іншого, було пов'язано з проблемами nobilitації на Лівобережжі. Так, у книзі протоколів за 1858 р. записано ряд рішень про виключення «Коллежского Секретаря Петра Козина из дворянской родословной книги» (13 березня) (ДАЧО, арк. 137, 137°зв.), «войскового Товарища Степана Данилова с дочерью Елизаветой по мужу Слоновской» (15 травня) (ДАЧО, арк. 204, 204°зв.), «о неутверждении рода Белоусов в дворянстве с исключением из родословной книги» (9 липня) (ДАЧО, арк. 380), «Степана, Никиту, Василия, Тимофея, Степана и Иосифа Лисков из книги исключить», оскільки «потомки доказательств на дворянство не представили, но даже не изволили о своем существовании», про що і зроблено відповідні записи в протоколах зборів» (24 липня) (ДАЧО, арк. 380).

Певну статистичну інформацію щодо кількісного і якісного складу дворян можна взяти з пам'ятних книг за певний рік. Але вони виходили нерегулярно, містили різну за обсягом інформацію про склад населення. Ще однією з причин незадовільного стану обліку можна назвати власну недбалість дворянства. На це вказував відомий російський статистик А. Бушен, зазначивши, що

припис про подачу повітовими предводителями відомостей про новонароджених та померлих дворян через відсутність чітко встановленого терміну здійснення виконувалася вкрай погано (Бушен, 1864, с. 73). І. Павловський, готуючи свою класичну працю з історії полтавського дворянства, крім матеріалів архіву губернського дворянського зібрання, прагнув залучити відомості, безпосередньо надіслані панством з родинних архівів. Але на його заклик відреагували одиниці (Павловський, 1906, с. 1).

Попри труднощі, пов'язані зі специфікою джерел, все ж існуючі в історіографії цифри щодо кількості дворянства Лівобережної України на середину XIX ст. можна уточнювати по статистичних матеріалах Пам'ятних книг, на які під таким кутом зору не часто звертають увагу українські історики.

Загальне число особистих та спадкових дворян можна поррахувати по Пам'ятних книгах Чернігівської (1862) та Полтавської (1865) губерній, де кількість дворян подано окремо за містами та повітами. Під час проведення дослідження та аналізу чисельності особистих та спадкових дворян Полтавської та Чернігівської губерній, власними підрахунками нами були виявлені технічні помилки, що позначилися на кінцевих цифрах. Так, у Пам'ятній книзі Полтавської губернії загальна кількість спадкових дворян, що проживали в повітах, визначена у 10 119 осіб. Порахувавши всіх спадкових дворян по повітах окремо, нами було встановлено, що таких повинно бути 10 191. Похибка складає 72 особи, тобто на 0,1 % більше, ніж за джерелом. Відповідно, за даними книги, загальна кількість дворян Полтавської губернії вказана 24 029 осіб, а нами нараховано 24 101 особу. Інші підрахунки стосовно особистих дворян у повітах та містах, а також спадкових дворян у містах помилок не виявили.

Тотожну картину спостерігаємо і при дослідженні дворянства Чернігівської губернії. За даними Пам'ятної книги цієї губернії, спадкових дворян, що проживали у містах, нараховується 1 449, за нашими підрахунками – 1 447 осіб (різниця складає 2 особи), особистих дворян за книгою – 2 628, нами підраховано 2 618 (похибка 10 осіб). Вказана у джерелі загальна кількість (4 077) дворян більше на 12 осіб, ніж досліджено нами (4 065). Звідси можна зробити висновок, що навіть офіційні джерела були недосконалими і не могли надати точної інформації, хоча похибки й були незначними.

На основі вищевказаних Пам'ятних книг нами підраховано загальну кількість дворян у Чернігівській та Полтавській губерніях шляхом складання разом кількості дворян жіночої та чоловічої статі. В цілому в обох губерніях спостерігалася така си-

туація: Полтавська губернія налічувала 32887 дворян (з них 14 036 спадкових та 18 851 особистих), а Чернігівська губернія – 23 650 дворян (з них 10 049 спадкових та 13 601 особистих). Разом в обох губерніях на початок 1860-х рр. проживало 56 537 дворян, з яких 24 085 були спадковими, а 32 452 особистими.

Розглянемо детальніше чисельність дворян у Чернігівській губернії. У містах переважало особисте дворянство – 2 628 осіб, що становило 11,1 % від загальної кількості дворян, які проживали в губернії. У той час як спадкових дворян було 1 449 осіб (6,1 %). Різниця складає 5 %.

Найбільш численним особисте дворянство було у містах Чернігові (440 осіб), Городні (239 осіб), Кролевці (230 осіб), Стародубі (203 особи), Березні (170 осіб), найменш численним у заштатному містечку Новое-Место (16 осіб), Коропі (23 особи), Новозибкові (48 осіб), Погарі (60 осіб), Новгород-Сіверському (61 особа). Цікавим є той факт, що в Коропі проживали лише особисті дворяни, у той час як спадкових дворян не було зареєстровано жодного. В окремих містах (Глухів, Мглин, Новгород-Сіверський, Новозибків) кількість особистих дворян була меншою, ніж спадкових.

У повітах Чернігівської губернії спадкових дворян, які мали у своїй власності землі, що давали можливість вести господарство, отримуючи від цього прибуток, нараховувалось 8 600 осіб. Це становило 36,4 % від загальної кількості дворян, у той час як особистих – 10 973 особи, тобто 46,4 %. Відповідно, особистих дворян було на 10 % більше, ніж спадкових. Найбільше особистих дворян проживало в Сосницькому (1 529 осіб), Городненському (1 467 осіб), Кролевецькому (1 308 осіб), Глухівському (974 особи), Конотопському (961 особа) повітах. А найменше – в Суражському (151 особа), Остерському (222 особи), Новозибківському (315 осіб). У п'яти повітах – Мглинському, Новозибківському, Остерському, Стародубському, Суражському – переважало спадкове дворянство.

Стосовно Полтавської губернії можна зробити такі висновки. В цілому в містах цієї губернії проживало в 2,2 раза більше дворян (8 858 осіб), ніж у містах Чернігівської губернії (4 077 осіб). За матеріалами Пам'ятної книги Полтавської губернії за 1865 р., спадкових дворян тут було 3 917 осіб (11,9 %), особистих – 4 941 осіб (15 %). Особистого дворянства було більше на 4 %.

З переліку населених пунктів вирізняється Полтава, в якій проживало найбільше дворян – 4 928 осіб. Переважна кількість з них була спадковими (2 699 осіб), особистих нараховувалося 2 229 осіб. Окрім Полтави, спадкове дворянство складало більшість у Глинську, Прилуках, Ромнах та

Лубнах. Найбільше особистих дворян проживало в Кременчуку (786 осіб), Лохвиці (230 осіб), Переяславі (213 осіб). Найменше – в Глинську (10 осіб), Градіжську (18 осіб), Прилуках (73 особи), Ромнах (79 осіб).

У повітах Полтавської губернії в цілому спостерігаємо таку саму тенденцію переважання особистих дворян над спадковими. Спадкових дворян нараховувалося 10 191 особа, що складає 30,8 % від загальної кількості дворян, а особистих – 13 910 осіб і 42,3 % відповідно. Різниця складає близько 11,5 %.

Більше тисячі особових дворян проживали в Золотоноському (1 899 осіб), Переяславському (1 503 особи), Зінківському (1 370 осіб), Полтавському (1 171 особа) повітах, а найменше – в Константиноградському (212 осіб), Прилуцькому (511 осіб), Миргородському (651 особа), Гадяцькому (663 особи). Спадкове дворянство переважало лише в 4-х повітах – Константиноградському, Миргородському, Пирятинському, Прилуцькому.

Аналізуючи кількісний склад дворянства Лівобережної України за гендерним показником, спостерігаємо, що у містах Полтавської губернії жінок-дворянок було менше, ніж чоловіків (4 191 особа жіночої статі і 4 667 – чоловічої), у той час як у повітах чисельність жіноцтва дворянського стану переважала над чисельністю чоловіків. Жінок-дворянок нараховувалося 12 549 особи, чоловіків-дворян – 11 480 (різниця складає 1 069 осіб).

Дещо іншу картину бачимо в Чернігівській губернії, де жінок, які належали до дворянського стану, було більше, ніж чоловіків. Так, жінок-дворянок у містах нараховувалося 2 066 особи, в той час, як чоловіків – 2 011. У повітах проживало

10 527 жінок, чоловіків-дворян – 9 046 (різниця складає 1 481 особу). Ця тенденція зберігається як серед спадкового дворянства, що проживало в містах та повітах, так і серед особистих дворян відповідно¹.

Дані таблиці свідчать про те, що в Полтавській губернії кількість дворян переважала над дворянством Чернігівщини. Проте, якщо порівняти відсоток спадкових і особистих дворян, то можна помітити, що співвідношення в обох губерніях майже однакове, різниця складає близько 0,2 %, що говорить про подібні умови формування та побутування дворянства Лівобережної України на середину XIX ст. Цікавим є той факт, що в Чернігівській та Полтавській губерніях проживало більше особистих дворян (57 %), у той час як у цілому в Російській імперії переважало спадкове дворянство. На цю особливість звернув увагу ще радянський історик А. Корелін, який зазначав, що основну масу особистих дворян становило козацьке офіцерство, чисельність якого неухильно зростала (Корелін, 1979, с. 43).

Висновки. Таким чином, критичне ставлення до джерел статистичного характеру, в купі з використанням ширшого кола різноманітних матеріалів, дозволяє більш точно визначити кількісний склад дворянства Лівобережної України в середині XIX ст., що, у свою чергу, надає можливість чіткіше визначити зміни, що відбувалися з соціальною елітою краю протягом усього XIX ст. Це особливо важливе з огляду на необхідність більш адекватного сприйняття переломної епохи реформ 1860–1870-х рр. у цілому, а також визначення місця та ролі дворянства в їх підготовці та реалізації зокрема.

Бібліографічні посилання

- Беккер, С. (2004). *Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Бодянский, П. (1865) *Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год*. Полтава.
- Бушен, А. (1864). *Об устройстве источников статистики населения в России*. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и комп.
- Гуржій, О. І. & Русаков Ю. А. (2017). *Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії*. Київ: Інститут історії НАНУ.
- Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 133, оп. 1, спр. 361.
- Іванюк, О. (2016). Критика системи обліку населення у Російській імперії дослідниками XIX ст. *Київські історичні студії* (2), 134–140.
- Издание Черниговского губернского статистического комитета. (1862). *Памятная книжка Черниговской губернии [на 1862 год]*. Чернигов: Тип. Губ. и Ильин. монастыря.
- Каюк, Д. Г. (2002). *Формування Катеринославського та Херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.*: дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ.

¹ Пораховано на основі: Бодянский, 1865, с. 193; Издание Черниговского губернского статистического комитета. (1862), с. 26–35.

- Корелин, А. П. (1979). *Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.* Москва: Наука.
- Литвинова, Т. Ф. (2011). «Поміщицька правда». *Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.* Дніпропетровськ: Ліра.
- Мазур, Ю. В. (2009). Якісний та кількісний склад дворянства України у II половині XIX – на початку XX ст. *Гілея. Наук. вісник (спецвипуск)*, 47–53.
- Милорадович, Г. А. (1901). *Родословная книга Черниговского дворянства.* Санкт-Петербург: Губ. тип.
- Павловский, И. Ф. (1906). *К истории полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным.* (Т. 1). Полтава: Издание полтавского дворянства.
- Привалко, Т. (2005). Джерела демографічної статистики з історії дворянства Лівобережної України (кін. XIX – поч. XX ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* (12), 44–58. Київ: Інститут історії України НАНУ.
- Bekker, S. (2004). *Mifo russkomdvoryanstve: Dvoryanstvo i privilegii posledneg operioda imperatorskoj Rossii.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Bodyanskij, P. (1865). *Pamyatnaya knizhka Poltavskoj guberniia 1865 god.* Poltava.
- Bushen, A. (1864). *Ob ustrojstve istochnikov statistiki naseleniya v Rossii.* Sankt-Peterburg. Tipografiya V. Bezobrazova i komp.
- Hurzhii, O. I. & Rusakov, Y. A. (2017). *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: sotsialno-pravovyi status i mistse u vladnykh strukturakh Rosiiskoi imperii.* Kyiv: Instytut istorii NANU.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 133, op. 1, spr. 361.
- Ivaniuk, O. (2016) Krytyka systemy obliku naselennia u Rosiiskii imperii doslidnykamy XIX st. *Kyivski istorychni studii* (2), 134–140.
- Izдание CHernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. (1862). *Pamyatnaya knizhka Chernigovskoj gubernii [na 1862 god].* Chernigov: Tip. Gub. i Il'in. monastyrya.
- Kaiuk, D. H. (2002). *Formuvannaia Katerynoslavskoho ta Khersonskoho dvorianstva v 60-ti rr. XVIII – na pochatku XIX st.* (Master's thesis). Dnipropetrovsk.
- Korelin, A. P. (1979) *Dvoryanstvo v poreformennoj Rossii 1861–1904 gg.* Moskva: Nauka.
- Lytvynova, T. F. (2011). «Pomishchytska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st.* Dnipropetrovsk: Lira.
- Mazur, Yu. V. (2009). Yakisnyi ta kilkisnyi sklad dvorianstva Ukrainy u II polovyni XIX – na pochatku XX st. *Hileia. Nauk. visnyk (specvypusk)*, 47–53.
- Myloradovych, H. A. (1901). *Rodoslovnaia knyha Chernyhovskoho dvorianstva.* Sankt-Peterburg: Hub. typ.
- Pavlovskij, I. F. (1906) *K istorii Poltavskogo dvoryanstva. Ocherki po arhivnym dannym. 1802–1902.* (Tom 1). Poltava: Yzd. Poltavskoho dvorjanstva.
- Pryvalko, T. (2005). Dzherela demohrafichnoi statystyky z istorii dvorianstva Livoberezhnoi Ukrainy (kin. XIX – poch. XX st.). *Spetsialni istorychni dysypliny: pytannia teorii ta metodyky* (12), 44–58. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU.

References

Надійшла до редколегії 14.08.2018